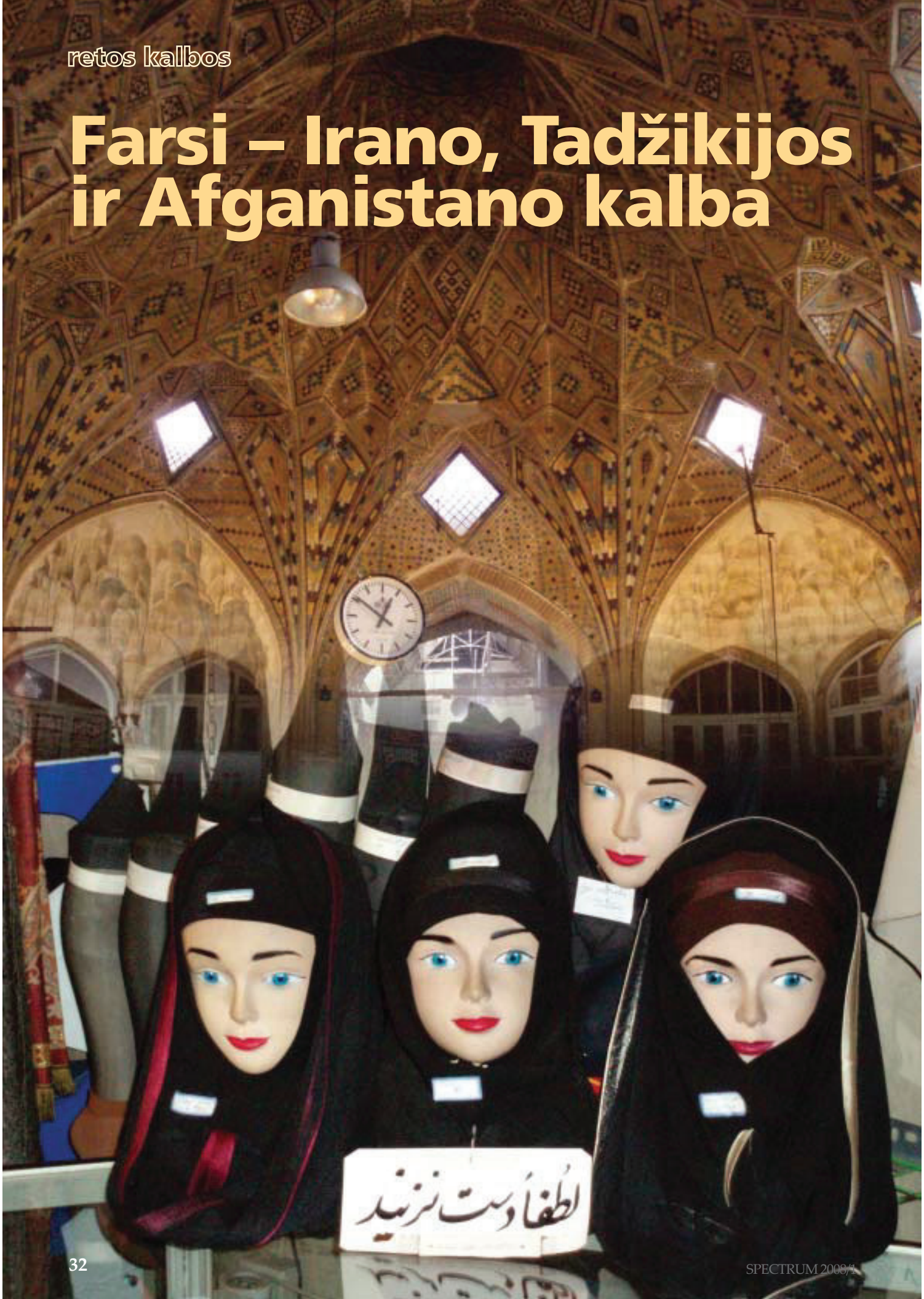
Farsi – Irano, Tadžikijos ir Afganistano kalba

Algimantas LITVINAS

Farsi, arba persų, kalba Vilniaus universiteto Orientalistikos centre (OC) dėstoma nuo 2002 metų rudens semestro. Iš pradžių tai buvo laisvai pasirenkamas kursas, vėliau – antroji Rytų kalba arabistikos specialybės studentams, o nuo 2006-ųjų ją studijuoja OC iranistų kursas pagal lyginamųjų Azijos studijų iranistikos specializacijos bakalauro programą.

Į universiteto iranistus žiūrima palankiai

Po pirmojo kurso, 2007-ųjų vasarą, dvi studentės tobulinosi mėnesio trukmės kursuose Teherane. Grįžusios merginos prakalbo persiškai ir drąsiau, ir sklandžiau. „Aš noriu vėl sugrįžt į Teheraną“, – tokios yra Gerdos ir Halinos nuotaikos po viešnagės šiame Azijos megapolyje ir ilgos kelionės autobusu į Isfahaną.

Tai visai įmanoma, kadangi Irano Islamo Respublikos ambasada Varšuvoje Vilniaus universiteto iranistų atžvilgiu nusiteikusi palankiai. Irano ambasadorius buvo atvykęs į iranistikos specialybės pristatymą, ambasada dovanojo OC bibliotekai siuntą knygų. Irano ambasada suinteresuota, kad į šalį iš Lietuvos atvyktų ne tik pavienių turistų, bet ir organizuotų grupių, taip pat nori, kad Vilniuje būtų įkurta Lietuvos ir Irano draugija.

Nesunki kalba

Farsi kalbos mokėjimas leidžia skaityti ne tik šiuolaikinę Irano, Afganistano ir Tadžikijos spaudą, bet ir didžiuosius persų literatūros klasikus Firdousi, Omarą Chajamą, Hafizą, Rūmi bei kitus. Augant Irano svarbai pasaulyje, vykdant tarptautinę ilgalaikę Afganistano atkūrimo programą, kurioje aktyviai dalyvauja ir Lietuva, farsi kalbos ir šių šalių bei islamo kultūros specialistų poreikis neabejotinai didės.

Kaip ir lietuvių, farsi kalba priklauso indoeuropiečių kalbų šeimai, tik ne baltų, o indoiranėnų grupei. Skirtingai nuo lietuvių, gramatiniu požiūriu farsi yra ne sintetinė, o analitinė kalba, kaip, pavyzdžiui, anglų. Analitinė – tai tokia kalba, kurioje santykiai tarp žodžių reiškiami ne linksniais, o prielinksniais.

Farsi kalboje nėra ne tik linksnių, bet ir giminių. Dviejų priesagų pakanka daiktavardžių daugiskaitai padaryti, o būdvardžiai išvis nekaitomi. Be to, labai lengvas veiksmažodžių asmenavimas. Antai lietuvių kalboje yra trys asmenuotės, rusų kalbos veiksmažodžiai kaitomi pagal du tipus, o farsi kalboj visi veiksmažodžiai asmenuojami pagal vieną paradigmą.

Nors gramatika ir lengva, farsi yra sunkesnė žodyno ir rašymo požiūriu. Daug arabiškų skolinių, kurie vartojami pagrečiui su persiškais žodžiais kaip sinonimai. Moksliniame ar laikraštiniame tekste arabiškų žodžių dalis gali sudaryti gerus du trečdalius.

Skaitymą ir rašymą kiek apsunkina arabiškojo rašto ypatumas – trumpųjų balsių praleidimas rašant. Farsi kalboje rašant žymimi tik trys ilgieji balsiai – ā, ū, ī ir du dvibalsiai ou, ėi. Trys trumpieji balsiai a, o, ė tiesiog neturi atitinkamų raidžių. Tiesa, kalbos vadovėliuose ir žodynuose šie balsiai pažymimi specialiais ženkliukais, vadinamaisiais apibalsinimais, bet jie į alfabetą neįeina. Kalbos pasimokęs žmogus ima daugmaž nujausti, kur koks trumpasis balsis reikia ištarti.

Man pačiam farsi kalbos rašto mokymąsi palengvino tai, kad jau mokėjau tadžikų kalbą. Iš esmės – tą pačią farsi kalbą, tik rusiškais rašmenimis. Tadžikijoj vartojamai farsi kalbai arabiški rašmenys 1930 metais iš pradžių buvo pakeisti lotyniškais, o dešimtmečiu vėliau, 1940-aisiais, Tadžikijos žmonėms teko dar sykį pakeisti raštą ir imti viską rašyti bei spausdinti kiek modifikuota rusiška abėcėle. Specifinėms farsi-tadžikų kalbos fonemoms dž, g, h žymėti buvo pritaikytos kiek modifikuotos rusiškos raidės ч, г, х.

Dvidešimt penki amžiai istorijos

Farsi – viena iš seniausių pasaulio rašytinių kalbų, ja sukurta gausi literatūra, daugiausia poezija. Šios kalbos istorijoj skiriami trys etapai – senovės, vidurinis ir naujasis.

Senovės etapas – tai VI–III a. pr. Kr., kai funkcionavo senoji persų kalba. Ji buvo paplitusi Irano plokščiakalnio pietvakarių dalyje – dabartinėje Farso srityje.

Farso sritis, kurios centras yra Širazo miestas, senąja persų kalba vadinosi Pārsa, vidurine persų – Pārs, o graikai ją

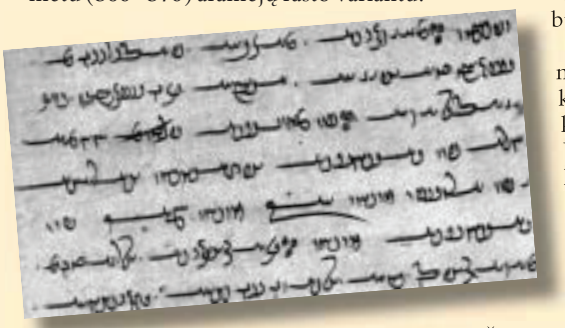
vadino Perside – iš čia ir ankstesnis Irano pavadinimas – Persija, plačiai vartotas iki 1935 metų. Tais metais Irano monarchas Rezašachas Pahlavi pareikalavo, kad užsienio šalių vyriausybės vadintų šalį tikruoju vardu – Iranas, kuris reiškia „arijų (šalis)“. Tai pavyko pasiekti tarp kitų priemonių pasitelkus ir paštą – laiškai, adresuoti į „Persiją“ vietoj „Irano“, buvo grąžinami siuntėjui.

Senoji persų kalba žinoma iš dantiraščio įrašų, padarytų Achaimenidų dinastijos (550–330 m. pr. Kr.) karalių valdymo laikais jų rūmuose, antkapiuose, ant uolų prie senovinių prekybos kelių. Daugiausia įrašų ir patys ilgiausi padaryti įsakius Darijui I (522–486 m. pr. Kr.) ir Kserksui (486–465 m. pr. Kr.), o vėliausi įrašai priklauso Artakserksui III (359–338 m. pr. Kr.). Kurį laiką Darijaus I pirmtakams Ariaramnai (705–675 m. pr. Kr.) bei Aršamai (590–559 m. pr. Kr.) buvę priskiriami įrašai, kaip paaiškėjo kalbininkams, buvo padaryti vėliau, nes egzistavusi įrašų darymo protėvių vardu praktika. Darijaus I įraše Behistūno uoloje pasakyta, kad jis pirmasis „įsakė rašyti arijų kalba“, t. y. Irano gyventojų senąja persų kalba.

Gana negausius senosios persų kalbos paminklus išsamiai ištyrė mokslininkai indoeuropeistai ir iranistai Bartholomae (1904), Meillet (1931), Kentas (1953), Hinzas (1975), Sokolovas (1979) ir kt. Įrašuose yra daug geografinių ir etninių terminų, kurie teikia vertingų istorinių duomenų apie vidaus politikos įvykius, valstybinės valdžios įtvirtinimo žygius ir kt.

Žymiausias yra Darijaus I įsakymu iškaltas vadinamasis Behistūno įrašas netoli dabartinio Kermanšacho miesto šiaurės vakarų Irane, uoloje 50 metrų aukštyje virš kelio. Įraše pasakojama apie Darijaus I žygius numalšinant sukilimą ir įžengiant į sostą. Paprastai Achaimenidų karalių įrašai buvo daromi trimis kalbomis – senąja persų, elamiečių ir babiloniečių. Bet oficiali Achaimenidų dvaro ir tarptautinio bendravimo kalba buvo aramėjų.

Senajai persų kalbai savo gramatine sandara labai artima Avestos kalba, kuria įvairiu laikotarpiu, apytikriai VII–IV a. pr. Kr., sudarytas zoroastrizmo šventraštis Avesta. Ilgą laiką perduodami iš kartos į kartą žodžiu, Avestos tekstai buvo užrašyti veikiausiai Šapūro II valdymo metu (309–379) aramėjų rašto variantu.

Dantiraščio iššifravimas

Avestos kalba už senąją persų kalbą kiek archajiškesnė. Ir senajai persų, ir Avestos kalbai būdinga išplėtota fleksinė sistema – galūnių kaitymas su aiškiai išreikšta gramatine giminės (vyriškoji, moteriškoji, niekatroji), skaičiaus (vienaskaita, dviskaita, daugiskaita), linksnio (senojoj persų – septyni, Avestos kalboje – aštuoni) kategorija. Kaip ir senoji persų, Avestos kalba yra mirusi, bet ją kaip apeiginę ligšiol išlaikė zoroastrizmo išpažinėjai parsai.

Savo ruožtu Avestos archajinės dalies – gatų kalba savo sandara ir gramatikos formomis tiek artima senajai indų kalbai, vadinamajam Vedų sanskritui, kad jas abi galima laikyti kažkada buvusios kalbos dialektais.

Dantiraščio tekstai žinomi nuo XVII a., kada jų pirmąsias kopijas į Europą atsiuntė italų keliautojas Pietro della Valle. Vėliau įspūdingų žinių apie Persiją, jos paminklus ir tekstus pateikė danas Carstenas Niebuhras, 1760–1767 metais keliavęs po Rytų kraštus. Beveik visos pirmosios dantiraščio tekstų kopijos buvo padarytos už septynių mylių į šiaurės rytus nuo Širazo, didžiuliame griuvėsių lauke, kurį Niebuhras pagrįstai laikė senovės persų sostinės Persepolio likučiais. Tiek Behistūno uolos, tiek Persepolio įrašai padaryti trim kalbomis.

Persepolio dantiraščio iššifravimui 1802 metais pagrindą padėjo mokytojas iš Getingeno Georgas Friedrichas Grotefendas. Nagrinėdamas lentelę su trimis greta vienas kito sustatytais skirtingų

rašmenų teksto stulpeliais, jis konstatavo, kad dantiraštis yra raštas, o ne ornamentas, kad ženklai buvo brėžiami kietoje medžiagoje iš viršaus į apačią arba iš kairės į dešinę, kad tekstų padėtis yra horizontali, kad dantiraščio tekstus reikia skaityti iš kairės į dešinę. Spėdamas, kad pasikartojantys ženklų deriniai reiškia karaliaus, ankstesnio karaliaus ir jo tėvo vardus, perskaitė lentelėje Kserkso, Darijaus ir Histaspo vardus (tai iš graikų perimtos vardų formos; senąja persų kalba Chšiarša, Darjavauša, Vištaspa).

Vidurinė persų kalba, arba pahlavi

Vidurinės persų kalbos, gyvavusios III a. pr. Kr. – VII a. po Kr., istorija dar savo ruožtu dalijama į du periodus – ankstyvąjį (Aršakidų dinastijos, 250 m. pr. Kr. – 224 m. po Kr.) ir vėlyvąjį (Sasanidų dinastijos, 224–651 m. po Kr.).

Pirmuoju periodu ji buvo paplitusi Parse, taip pat galbūt Gedrosijoje (Mekrane) ir Kermane (sritis dabartinio Irano pietryčiuose). Valdant Sasanidams, ji tapo oficialia Irano bei valstybinės zoroastristų religijos kalba ir paplito Irano teritorija į šiaurę iki pat Kaspijos jūros bei į šiaurės rytus, o VII a. pradžioj jau buvo vartojama anuometinėje Chorasano srityje (dabartinio Irano šiaurės vakarai, Turkmėnijos pietūs ir Afganistano šiaurės vakarai), Afganistane ir Vidurinėje Azijoje.

Neišliko rašto paminklų, atspindinčių vidurinės persų kalbos plėtotę ištisus šešis šimtmečius – ankstyvuoju laikotarpiu, nuo III a. pr. Kr. iki III a. po Kr., neskaitant prastai išsilaikiusio įrašo prie Darijaus III mauzoliejaus Nakš-i Rustame, turbūt padaryto III a. pr. Kr. pirmoje pusėje vėlyvąja senąja persų kalba arba ankstyvąja vidurine.

Dažnai vidurinė persų kalba vadinama pahlavi arba pehlevi (iš *pahlavīk* – būdvardžio, kilusio iš etnoso pavadinimo Parthava – „Partėja“). Iš pradžių terminu pahlavi, matyt, buvo vadinama partų kalba ir raštas, vėliau taip imta vadinti visoje Irano teritorijoje paplitusią vidurinę persų kalbą ir raštiją. Arabų užkariavimo laikotarpiu tikroji žodžio pahlavi reikšmė buvo pamiršta, ir šiuo terminu imta žymėti daugiausia vidurinę persų kalbą ir ikiislamiškojo Irano (iki 651 m.) raštiją.

Gana gausiai išliko Sasanidų – vidurinės persų kalbos vėlyvojo laikotarpio rašto paminklų. Jie yra dviejų rašto pavidalų – pahlavi ir manichėjų.

Daugiausia išliko aramėjų rašto pahlavi variantu užrašytų rašto paminklų (aramėjų raštu rašoma ir skaitoma iš dešinės į kairę). Tai įrašai ant įvairių pastatų, uolose, taip pat Sasanidų karalių antkapiuose – Ardašero I (224–241), Šapūro I (241–272), Narse (293–303), Šapūro II (309–379), Šapūro III (383–389), zoroastristų religijos vyriausiojo žynio Kartiro, Sasanidų karalių pirmojo ministro V a. Mihr Narse – antkapių įrašai. Išliko daug monetų legendų (įrašų), antspaudų, gemų, indų su įrašais vidurine persų kalba. Išliko Avestos vertimų, daug kitokios zoroastristų religinio ir pasaulietinio turinio literatūros, papirusų, ostrakų. Išliko krikščionių psalmynas (verstas iš sirų kalbos) ir ideogramų žodynas (*Frahang i pahlavīg*).

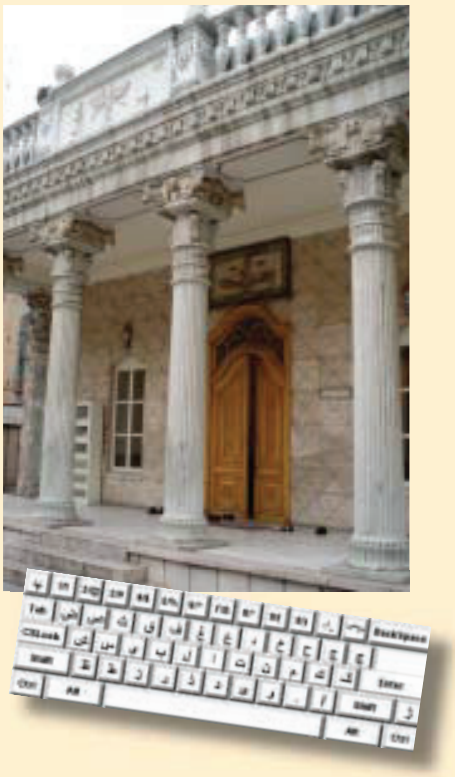
Labai didelę reikšmę persų kalbos tyrinėjimui turi ir ypatingu alfabetu parašyti manichėjų dokumentai, aptikti XX a. pradžioje Kinijos Turkestane, Turfano ozėje. Visi vidurinės persų kalbos paminklai manichėjų alfabetu yra religinio turinio. Tarp jų yra fragmentų, sukurtų manichėjų religijos įkūrėjo Mani (216–276), bet dauguma rankraščių datuojama vėlesniu laikotarpiu – VIII a. – IX a. pr. Jie ypatingi tuo, kad jų rašyba rėmėsi fonetiniu principu – rašymu pagal tarimą (kiek tai leidžia semitų rašto sistema), ir tai leido gerokai patikslinti Sasanidų epochos vidurinės persų kalbos fonetikos duomenis. Taip pat yra šiek tiek manichėjų tekstų, užrašytų sogdų rašmenimis bei tiurkų runų rašmenimis.

Vidurinės persų kalbos gramatikas yra sudarę Salemannas (1895–1901), Nybergas (1964), Rastorgujeva (1966, 1981), žodynus – Nybergas (1931, 1974), MacKenzie (1971), Gignoux (1972), Rossi (1975), išsamų Sasanidų įrašų tyrinėjimą parašė M. Backas (1978).

Ideogramos

Vidurinės persų kalbos rašmenų pagrindas buvo aramėjų alfabetas, bet kai kurios dažnai vartojamos sąvokos dažniau buvo vaizduojamos ideogramomis – aramėjiškais žodžiais, „skaitomais“ persiškai. (Ideogramos kitaip dar vadinamos heterogramomis, logogramomis arba ksenografais.)

Ideografiško rašto esmę vaizdžiai išdėstė VIII a. arabų istorikas Ibn-Mukafa:

Persų kalbos dėstytojas A. Litvinas (dešinėje) su VU OC direktoriumi prof. A. Beinoriumi prie X–XI a. poeto Firdousi paminklo Teherano universitete

Nuotr. iš asm. albumo

persai „turi ypatingą rašto atmainą, kurią vadina *zavāriš*; jeigu, tarkime, žmogus nori parašyti *gōšt* „mėsa“, jis rašo *bisrā*, bet taria *gōšt*; arba, jeigu nori parašyti *nān* „duona“, jis rašo *lahma*, bet skaito *nān*“.

Ibn-Mukafos liudijimu, persai turėję apie tūkstantį tokių žodžių. Yra išlikę žodynų, kuriuose kiekvienai aramėjiškai ideogramai pateikiamas vidurinės persų kalbos atitikmuo. Ideografinis žodžio parašymas nebuvo privalomas. Sykiu prie ideogramos būdavo pridedama persiška priesaga ar galūnė, kalbininkų vadinama „fonetiniu komplementu“ arba tiesiog „komplementu“.

Naujoji persų kalba

VII a. viduryje arabams musulmonams nukariavus Iraną, du šimtus metų oficiali rašto ir kultūros kalba buvo arabų. Persų kalbai tai buvo du tylėjimo šimtmečiai. Kai imta vėl rašyti persiškai, tai jau buvo pakitusi kalba, o raštui buvo pritaikyti arabiški rašmenys.

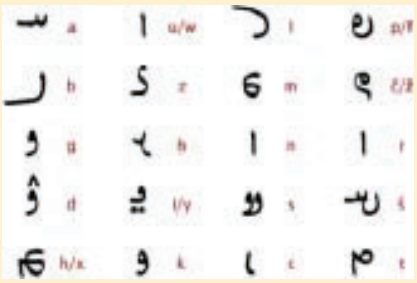
Ši kalba laikoma naująja persų kalba. Ji susiformavo IX–X a. Chorasane ir Maveranahre (Vidurinės Azijos srityje tarp Amūdarjos ir Syrdarjos upių). Pirmasis jos etapas – IX–XVI a. Anksčiausias išlikęs originalus (neverstas) prozos tekstas šia kalba datuojamas 957 metais. XI–XII. naujoji persų (arba klasikinė persų, *pārsī*, *pārsī-yi darī*, *fārsī-yi darī*) kalba jau buvo vartojama visose kultūrinio gyvenimo srityse visoje Irano, Afganistano teritorijoje ir Vidurinės Azijos pietuose. Valdant Didžiųjų Mogolų dinastijai Indijoje, persų kalba taip buvo ten paplitusi, kad iki XIX a. vidurio buvo oficiali tarptautinio bendravimo kalba, kol britų kolonijinė valdžia atskiru įsaku vietoj persų oficialia paskelbė anglų kalbą.

Ilgainiui Irano, Afganistano ir Vidurinės Azijos gyventojų vartojamoje farsi išryškėjo tarmių, dialektų skirtumai, ir po XVI a. ima formuotis trys savarankiškos, bet labai artimos kalbos, kurių vartotojai ligšiol vieni su kitais nesunkiai susikalba. Ir dabar kai kurios tarptautinės radijo stotys, kaip antai „Radio France Internationale“ arba BBC, laidas Iranui, Afganistanui ir Tadžikijai transliuoja viena kalba – farsi.

Farsi variantas Tadžikijoj XX amžiuje imtas vadinti *fārsī-yi tādžīkī* arba tiesiog tadžikų, Afganistane – *fārsī-yi kābulī, fārsī-yi darī* ir galiausiai tiesiog *darī* (pagal 1964 m. konstituciją) kalba. Tadžikijoje yra apie 6 mln. gyventojų, Afganistane – apie 30 mln. Nors farsi dari kalba Afganistane vartojama daugiausia šalies centre ir šiaurėje, ją supranta beveik visi išsilavinę žmonės, aukštesnioji gyventojų klasė, farsi kalba laikoma prestižine.

Irane yra apie 70 mln. gyventojų. Iranas yra bene sparčiausiai iš šių trijų auganti šalis – 1956 metų surašymo duomenimis, ten gyveno beveik 19 milijonų, taigi per pusšimtį metų gyventojų padaugėjo pusketvirto karto.

Turėdamas didžiulius gamtinių dujų ir naftos išteklius, Iranas sparčiai turtėja, sykiu didindamas savo įtaką tarptautinėje arenoje. Lietuva dar tik ketina įsivesti elektroninę piliečių sveikatos kortelę, o Irane tai imta įgyvendinti jau pernai.

Persų kalbos fonetika ir transkripcija

Dabartinės Irano persų kalbos garsų (fonemų) sistema susideda iš 3 ilgų balsių, 3 trumpų balsių, 2 dvibalsių ir 22 priebalsių. Raštui vartojamas arabiškas raidynas, papildytas 4 raidėmis – garsams g, ž, p, č žymėti (persų mokykloje jie „įvardyti“ žodžiu gažpač). Raidyne yra 32 raidės (tik mažosios, didžiųjų raidžių nėra).

Persų vardažodžių kirčiuojamas paskutinis skiemuo, kaip prancūzų Henri (Anri), Maigret (Megre), Françoise (Fransua) ir pan. Tad iraniečių varduose ir pavardėse kirčiuojamas paskutinis skiemuo: Pahlavi, Chomeini, Chameneji, Laridžani, Ali, Reza, Firūze, Bahare ir kt.

Iranistikos literatūroje plačiai vartojama vadinamoji tarptautinė iranėniška transkripcija, susidariusi lotynų alfabeto pagrindu su grupe jo čekiškojo (dabar galima sakyti – ir lietuviškojo) varianto raidžių. Pirmąsyk ją pavartojo čekas V. Tomašekas 1880 metais gausiai iranėnų kalbų medžiagai transkribuoti. Tad dabar patys iraniečiai savo žodynuose ir gramatikose transkripcijai vartoja tokias raides kaip č, š, ž, ā, kartais ir ī, ō, ū.

Sykiu per pastarąjį dešimtmetį labai padaugėjo galimybių norintiems kalbos mokytis – galima klausyti Irano arba BBC, „Laisvės“ radijo, Prancūzijos tarptautinio radijo ar žiūrėti TV internete, galima atsisiųsti garso ar vaizdo įrašą ir su juo dirbti. Žinoma, būtina turėti ir su kuo ta kalba pasikalbėti.

Straipsnyje panaudotos A. Litvino, A. Beinoriaus, V. Sapranavičiaus ir „Fars News Agency“ nuotr.

